

TABIATNI MUHOFAZA QILISHGA OID QONUNCHILIK IJROSI USTIDAN PROKUROR NAZORATI SOHASIDA XORIJIY TAJRIBA

Arziqulov Adham Alimardon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi

magistratura tinglovchisi

aaarzikulov@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilishga oid qonunchilik ijrosi ustidan prokuror nazoratini takomillashtirish sohasida xorijiy davlatlar tajribasiga bag'ishlangan. Maqolada MDH, Yevropa va AQSH, Yaponiya, XXR kabi boshqa rivojlangan davlatlarda tabiatni muhofaza qilishni amalga oshiruvchi organlar faoliyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: *Prokuror nazorati, umumiy nazorat, sog'lom atrof-muhit, muhofaza etiladigan obyektlar, nazorat organlari.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена опыту зарубежных стран в области совершенствования прокурорского надзора за исполнением законодательства об охране окружающей среды. В статье освещается деятельность органов, осуществляющих охрану природы в СНГ, Европе и других развитых странах, таких как США, Япония, КНР.

Ключевые слова: *Прокурорский надзор, общий надзор, здоровая окружающая среда, охраняемые объекты, надзорные органы.*

ANNOTATION

This article is devoted to the experience of foreign countries in the field of improving prosecutor's supervision over the implementation of legislation related to the protection of the environment. The article covers the activities of bodies that carry out conservation in the CIS, Europe and other developed countries such as the United States, Japan, China.

Keywords: *Prosecutor's supervision, general control, healthy environment, protected facilities, supervisory authorities.*

KIRISH

Ta'kidlash joizki, bugungi globallashuv davri atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilish ishlarini tizimli, samarali va zamon talablariga mos ravishda rivojlantirib borishni taqozo qilmoqda. So'nggi yillarda dunyoning barcha mamlakatlari birdaniga noxush tabiat hodisalari: suv toshqinlari va bo'ronlar, yong'inlar va qurg'oqchilikka duchor bo'lish kabi noxush hodisalarni boshidan kechirishmoqda. Atrof-muhitning iqlimiy degradatsiyasi butun dunyoda yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bu hodisalar fonida ushbu masala jahon miqyosida muammoli masalaga aylanib ulgurdi. Sog'lom atrof-muhitni saqlash hamda iqlim o'zgarishlariga qarshi kurashish uchun bugungi kunda dunyo mamlakatlarida tabiatni muhofaza qiluvchi turli davlat tashkilotlari tuzilgan va faoliyat yuritmoqda. Ushbu tashkilotlar orasida prokuratura organlarining faoliyatini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Prokuratura organlari tomonidan tabiatni muhofaza qilish sohasida qonunchilik ijrosi ustidan nazorat har bir davlatda ushbu organning huquqiy maqomidan kelib chiqib belgilanadi va amalga oshiriladi. Xalqaro tajribada prokuratura organlarining huquqiy maqomi bo'yicha turli-xil modellar shakllangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

S.P. Sherba ta'kidlaganidek, dunyoning barcha mamlakatlari uchun prokuratura organlarining yagona modeli mavjud emasligini va har bir mavjud modelning o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari borligini hisobga olgan holda har bir davlatda prokuratura faoliyati milliy an'analar va jamiyat mentalitetini hamda uni tashkil etish va faoliyat ko'rsatishining ijtimoiy-siyosiy sharoitlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi kerak [1].

Xorijiy davlatlarning prokuratura faoliyati bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi qonun hujjatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy dunyoda prokuraturaning huquq tizimidagi o'rnini aniqlashga yagona yondashuv mavjud emas. Xorijiy mamlakatlarda prokuratura organlari uzoq rivojlanish davrida mamlakatning tarixiy sharoitlarini, davlat mexanizmining tabiatini va iqtisodiyotni hisobga olish asosida qurilgan [2]. Shunga qaramasdan dunyo tajribasida prokuratura faoliyatining asosan ikki modeli shakllanganini ko'rish mumkin.

Prokuraturaning Angliya-Amerika modeli. Prokuraturaning ingliz-amerika modelidagi mamlakatlarda (AQSH, Kanada, Buyuk Britaniya, Hindiston kabi davlatlar) prokuratura organlari jinoiy ta'qib qilish faoliyatini amalga oshiradi.

Prokuraturaning Yevropa kontinental modeli. Kontinental Evropada prokuror nafaqat jinoiy ta'qib qilishni, balki jinoyat ishining sudgacha bo'lgan bosqichlarida nazoratni, jinoyat ishlarini tergov qilish ustidan nazoratni ham amalga oshiradi.

Jumladan, Fransiyada u politsiya surishtiruvchi va dastlabki tergovni boshqaradi, Italiyada u jinoiy ishlarni qo‘zg‘atadi va tergov qiladi, sud politsiyasini olib boradi [3].

MDH davlatlari doirasida qaraydigan bo‘lsak, bu davlatlarda ham prokuratura organlarining vazifalarida farqlanishlarni ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, M.Zaprudskaya Ozarbayjon, Armaniston, Gruziya, Moldova va Ukraina davlatlari qonun chiqaruvchi organlari prokuraturaning “umumiy nazorat” (ya’ni, qonunchilik ijrosi ustidan nazorat) funksiyasini bekor qilishni belgilab beruvchi qonunlar qabul qildi va hozirda ushbu davlatlar prokuratura organlarida “umumiy nazorat” funksiyasi mavjud emas. Rossiya, Belarussiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston prokuratura organlarida qonunlar ijrosi ustidan nazorat asosiy vazifasi hisoblanadi [4], deb fikr bildirgan bo‘lsa, B.Boymatov va F.Malikovlar “AQSh, Germaniya, Italiya va Fransiya prokuratura organlarining asosiy vazifasi – birinchi galda jinoiy ta’qibni va ayblov faoliyatini olib borishdan iborat” [5], deb ta’kidlab o‘tganlar.

Yuqoridagi fikrlarni tadqiqotchi E.G. Knyazeva ham tasdiqlab, G‘arb davlatlarida prokuratura ayblov organi sifatida faoliyat ko‘rsatishi, ular “umumiy nazorat” vazifasini amalga oshirmasligini hamda ko‘plab mamlakatlarda prokuratura mustaqil tizim emas, balki sud yoki ijro hokimiyati tarkibiy qismi sifatida faoliyat ko‘rsatishini ta’kidlab o‘tadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Xorijiy davlatlar tajribasini o‘rganish natijasida prokuratura organlari bajaradigan vazifalar turli davlatlarda turlicha ekanligining guvohi bo‘lishimiz mumkin.

Jumladan, Germaniyada prokuratura organlari politsiya xizmati ishtirokida ayrim jinoyat ishlarini tergov qiladi, ayni paytda, Federal Bosh prokuror boshchiligidagi Federal prokuratura Germaniya Federal Oliy sudiga birlashtirilgan. Germaniyada prokuratura xavfli chiqindilarni noqonuniy tashlash va suv yo‘llarining ifloslanishi kabi ekologik jinoyatlarni tergov qilish va javobgarlikka tortish huquqiga ega. 2020-yilda nemis prokurorlari uchta hozirgi va sobiq Volkswagen rahbarlariga qarshi "Dieselgate" janjalidagi roli uchun ayblov e‘lon qilishdi, unda kompaniya chiqindi darajasini hisoblashni aldashga imkon beradigan dizel transport vositalariga dasturiy ta’minot o‘rnatganligi aniqlangan [6].

AQShda prokuratura ijro hokimiyati tizimida faoliyat yuritib, faoliyati ko‘proq jinoyatchilikka qarshi kurash va uning oldini olishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Prokurorlarning eng muhim vazifasi esa sudda ayblovni quvvatlashdan iborat hisoblanadi. Amerika Qo‘shma Shtatlarida atrof-muhitni muhofaza qilish agentligi (The Environmental Protection Agency (EPA)) ekologik qonunlarni bajarish uchun

mas'ul hisoblanadi hamda bu borada federal va shtat prokurorlari bilan yaqin hamkorlik qiladi. Misol uchun, 2020-yilda AQSh Adliya vazirligi va EPA Fiat Chrysler bilan kompaniya chiqindi darajasini hisoblashni aldashga imkon beradigan transport vositalariga noqonuniy dasturiy ta'minot o'rnatganligi haqidagi da'volar bo'yicha kelishuvni e'lon qildi. Hisob-kitobning bir qismi sifatida Fiat Chrysler 305 million dollarlik fuqarolik jarimasini to'ladi va ekologik muvofiqlik dasturini amalga oshirishga rozi bo'ldi [7].

Angliya va Uelsda davlat ayblovchilari xizmati joriy qilingan bo'lib, ularning asosiy funksiyasi – politsiya tomonidan tergov qilingan jinoyat ishlari bo'yicha sudlarda davlat ayblovini quvvatlashdan iboratdir [2].

Norvegiya va Finlyandiyada atrof-muhitni muhofaza qilish Atrof-muhit vazirligi zimmasiga yuklangan.

Shvetsiyada prokuratura Adliya vazirligi qoshida tashkil etilgan bo'lib, sud va politsiya tizimidan mustaqil faoliyat ko'rsatadi hamda jinoyat ishlari bo'yicha tergov harakatlarini olib boorish, jinoiy javobgarlikka tortish bo'yicha qarorlar qabul qilish va jinoyat ishlari bo'yicha harakatlarni ko'rib chiqish bo'yicha sudga kelish vazifalarini bajaradi. Shvetsiyada atrof-muhitni muhofaza qilish Atrof-muhitni muhofaza qilish agentligi tomonidan amalga oshiriladi. Agentlik Shvetsiya prokuraturasida ekologiya va mehnat masalalari bo'yicha shug'ullanuvchi maxsus bo'lim ham tashkil etilgan [8].

Braziliyada Federal prokuratura (The Federal Public Prosecutor's Office (MPF)) ekologik qonunlarni bajarish va ekologik jinoyatlarni ta'qib qilish uchun javobgardir. 2020-yilda MPF Braziliya hukumatiga qarshi Amazon yong'ir o'rmonlari yong'inlari bilan muomala qilgani uchun sudga murojaat qildi. Sud jarayoni hukumatni yong'inlarga qarshi kurashish va atrof-muhitga zarar etkazmaslik uchun choralar ko'rishga majbur qildi [9].

Avstraliyada Hamdo'stlik Davlat prokuraturasi direktori (The Commonwealth Director of Public Prosecutions (CDPP)) federal qonun bo'yicha ekologik huquqbuzarliklarni ta'qib qilish uchun javobgardir. 2020-yilda CDPP g'arbiy Avstraliyadagi qadimiy Aborigen tosh boshpanalarini yo'q qilganligi uchun Rio Tinto deb ataluvchi kon kompaniyasiga qarshi ayblov e'lon qildi. Ayblovlar mamlakatning madaniy merosi to'g'risidagi qonunlariga binoan qo'yilgan va kompaniya uchun jarimalar va boshqa jazolarga olib kelishi mumkin [10].

O'rganishlar Xitoy Xalq Respublikasida atrof-muhitni muhofaza qilish konstitutsiya darajasida mustahkamlab qo'yilganligini ko'rsatdi. Xitoy Xalq Respublikasi Konstitutsiyasining 9, 10 va 26-moddalarida tabiiy muhitni muhofaza qilish tamoyillari, shuningdek, fuqaro va atrof-muhit o'rtasidagi munosabatlar

mustahkamlangan. Davlat fuqarolar uchun ekologik muhitni va umumiy ekologik vaziyatni muhofaza qilish va yaxshilashga; ifloslanish va jamiyat uchun boshqa xavfli hodisalarning oldini olish va nazorat qilish; o'rmonlarni ekishni tashkil etish va rag'batlantirish, o'rmonlarni muhofaza qilish kabilarni tashkil etishga majburligi belgilab qo'yilgan. Ma'lumot uchun, bugungi kunda XXR ekologik xavfsizlikni ta'minlashning yagona konsepsiyasini tasdiqlagan va bu konsepsiya Xitoyning asosiy me'yoriy hujjati sifatida davlatning 2050-yilgacha ekologik xavfsizligini ta'minlash strategiyasi hisoblanadi [11].

Xitoy Xalq Respublikasida prokuratura faoliyati "Xalq prokuraturalarini tashkil etish to'g'risida"gi (The Law of the People's Procuratorates of the People's Republic of China) Qonun bilan tartibga solinadi. Ushbu Qonunda Xitoy xalq prokurorlarining asosiy vazifalari ko'rsatilgan bo'lib, unga jinoiy javobgarlikka torish, jinoyatlarni tergov qilish, tergov organlari qarorlarining qonuniyligini nazorat qilish, jinoyat ishlari bo'yicha davlat ayblovini quvvatlash hamda sudlar tomonidan o'tkazilayotgan sud muhokamalarining qonuniyligini nazorat qiladi. 2018-yilda Xitoy xalq prokuraturasi (The Supreme People's Procuratorate (SPP) ekologik qonunlarni buzgan kompaniyalar va shaxslarni tergov qilish va ta'qib qilish qoidalarini o'z ichiga olgan ekologik jinoyatlar bilan ishlash bo'yicha ko'rsatmalar chiqardi. SPP shuningdek, ekologik ishlarni ko'rib chiqishga bag'ishlangan maxsus bo'linmani tashkil etgan.

Yaponiya Respublikasining qonunchiligida prokurorlarning vakolatlariga jinoiy ishni qo'zg'atish va tugatish, dastlabki tergovni olib borish, tegishli qonunlar ijrosini sudlardan talab qilish, hukmlar ijrosini tekshirish va nazorat qilish kiritilgan [12].

Tahlillarga asoslangan holda qayd etish lozimki, G'arb davlatlarining aksariyatida prokuratura organlari sudlarda jinoyat va fuqarolik ishlari ko'rilishida ishtirok etib, fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoyalash, jinoyat qonunchiligi sohasidagi davlat siyosatini ishlab chiqish jarayonida muhim o'rin tutadi hamda ularda "umumiy nazorat" funksiyasi mavjud emasligining guvohi bo'lish mumkin.

Umumiy nazorat funksiyasi saqlanib qolgan MDH davlatlarida tabiatni muhofaza qilish sohasida qonunchilik ijrosi ustidan prokuror nazorati bo'yicha sezilarli darajada ijobiy tajriba shakllanganligini ko'rish mumkin.

Jumladan, Belarus Respublikasida tabiatni muhofaza qilishning mustahkam huquqiy asosi Belarus Respublikasining "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni qabul qilinishi bilan yaratildi. Xususan, ushbu qonun bilan atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiatdan foydalanish, biologik xilma-xillikni, tabiiy resurslar va obyektlarni saqlash va tiklashning huquqiy asoslari belgilandi.

Tabiatni muhofaza qilish sohasidagi prokuror nazoratining predmeti va obyektlari "Belarus Respublikasi prokuraturasi to'g'risida"gi Qonunning 26-moddasidan kelib

chiqqan holda quyidagicha belgilanadi: Belarus Vazirlar Kengashiga buysunuvchi Respublika davlat hokimiyati organlari, xususan: Belarus Respublikasi Tabiiy resurslar va atrof-muhitni muhofaza qilish vazirligi va uning hududiy tashkilotlari va boshqa davlat tashkilotlari, mahalliy vakillik va ijro hokimiyati organlari, jamoat tashkilotlari, diniy tashkilotlar mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan qonunlarga rioya etilishi va ularning bir xil bajarilishini nazorat qilishdan iborat hisoblanadi [13].

Bundan tashqari, Belarus Respublikasi Bosh prokurorining “Belarus Respublikasi prokuraturasining tashkiliy va shtat tuzilmasiga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida”gi buyrug‘iga muvofiq ekologiya va yer qonunchiligining bajarilishini nazorat qilish boshqarmasi tashkil etilgan. Boshqarmaning asosiy vazifasi davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, tashkilotlari, shuningdek, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan tabiatni muhofaza qilish sohasidagi qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni tashkil etish va amalga oshirish hisoblanadi. Bosh prokuratura markaziy apparatining mazkur boshqarmasi tashkil etilishi bilan tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonun hujjatlari ijrosi ustidan prokuror nazorati samaradorligi oshganligi qayd etilgan.

O‘rganishlar natijasida Rossiya Federatsiyasida atrof-muhitni muhofaza qilish konstitutsiya darajasida mustahkamlab qo‘yilganligini guvohi bo‘lish mumkin. Xususan, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 9-moddasiga binoan, er va boshqa tabiiy resurslar Rossiya Federatsiyasida tegishli hududda yashovchi xalqlarning hayoti va faoliyati uchun asos sifatida foydalaniladi va himoya qilinadi. Butun mamlakat aholisining ekologik xavfsizligi va Rossiya Federatsiyasining subyektlari iqtisodiyoti ulardan oqilona va ehtiyotkorlik bilan foydalanishga bog‘liqligi qayd etiladi. Bundan tashqari, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 42-moddasida har bir inson qulay atrof-muhit, uning holati to‘g‘risida ishonchli ma‘lumot olish va ekologik huquqbuzarlik tufayli sog‘lig‘i yoki mulkiga etkazilgan zararining o‘rnini qoplash huquqiga egaligi belgilab qo‘yilgan [14].

Rossiya Federatsiyasida konstitutsiyaviy normalar bilan bir qatorda atrof-muhit qonunchiligining asoslari quyidagilardir: “Atrof-muhitni muhofaza qilish to‘g‘risida” Federal qonuni, Suv, O‘rmon va Yer kodekslari, "Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida" Federal qonunlari, “Hayvonot dunyosi to‘g‘risida”, “Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida”, “Ekologik ekspertiza to‘g‘risida”gi va boshqa qonunlar hisoblanadi.

Atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunlarning bajarilishi ustidan prokuror nazorati predmeti “Rossiya Federatsiyasi prokuraturasi to‘g‘risida” Federal qonunining 21-moddasiga ko‘ra, 1) Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasiga rioya qilish, Rossiya Federatsiyasi hududida federal vazirliklar, davlat qo‘mitalari,

xizmatlar va boshqa federal ijroiya organlari, vakillik (qonun chiqaruvchi) va ijro etuvchi hokimiyat organlari tomonidan amaldagi qonunlarning bajarilishini ta'minlash, Rossiya Federatsiyasining ta'sis subyektlarining davlat hokimiyati organlari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, nazorat qiluvchi organlar va ularning mansabdor shaxslari, shuningdek boshqaruv organlari va tijorat va notijorat tashkilotlarining rahbarlari; 2) ushbu badda ko'rsatilgan organlar va mansabdor shaxslar tomonidan chiqarilgan huquqiy hujjatlarning qonunlarga muvofiqligi nazorat qilishdan iborat ekanligi belgilab qo'yilgan [15].

Xususan, Rossiya Federatsiyasi Bosh prokurorining 2014-yil 1-apreldagi 165-sonli "Atrof-muhitni va tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarning bajarilishi ustidan prokuror nazoratini tashkil etish to'g'risida" gi buyrug'i bilan prokurorlar tomonidan atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunchilik ijrosi ustidan prokuror nazorati bo'yicha uslubiy vazifalar, aniq vazifalar belgilab berilgan. Rossiya Federatsiyasi Bosh prokuraturasida Atrof-muhitni va tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarning bajarilishi ustidan nazorat boshqarmasi tashkil etilgan. Ushbu boshqarma quyi prokuraturalar tomonidan va ixtisoslashtirilgan ekologiya prokuraturalari tomonidan atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarning bajarilishi ustidan nazorat sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib turadi.

Ma'lumot o'rnida aytish mumkinki, Rossiya Federatsiyasida prokuror tekshiruvi atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishini aniqlashning eng muhim vositasi hisoblanadi. Ushbu nazorat sohasida prokuror protest berish, taqdimnoma berish, qonun buzilishiga yo'l qo'yilmasligi to'g'risida ogohlantirish, ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ish qo'zg'atish to'g'risida qaror qabul qilish, shuningdek, sudga da'vo arizasi berish kabi javob berishning "klassik" vositalariga ega. Ushbu masala bo'yicha samarali prokuratura amaliyotining ko'plab misollari mavjud. Boshqa MDH davlatlarida ham shu kabi prokuratura amaliyoti shakllanganligining ko'rishimiz mumkin.

XULOSA

Prokuratura organlari tomonidan tabiatni muhofaza qilish sohasida xorijiy davlatlar tajribasini o'rganish natijasida xulosa sifatida quyidagilarni qayd etish o'rinli bo'ladi:

Birinchidan, Yevropa va boshqa ilg'or davlatlarda prokuratura organlari faoliyati asosan jinoyatlarni tergov qilishga, davlat ayblovini qo'llab-quvvatlashga hamda sudlarda ishlar ko'rilishida ishtirok etishga qaratilgan bo'lsa, qonunlar ijrosi ustidan nazorat funksiyasi asosan MDH davlatlarida mavjud hisoblanadi. G'arb davlatlarida

atrof-tabiyy muhitni muhofaza qilish bilan ixtisoslashtirilgan davlat va jamoatchilik tashkilotlari shug'ullanadi.

Ikkinchidan, xorijiy davlatlarda atrof-muhitni muhofaza qilish masalasiga katta e'tibor bilan qaralmoqda. Prokuratura organlarining atrof-muhitni muhofaza qilish borasidagi faoliyatining tashkiliy-huquqiy asoslari ham muntazam rivojlanib bormoqda.

Uchinchidan, MDH davlatlarida prokuror nazorati tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida qonunchilik ijrosi ustidan nazorat yo'nalishi prokuratura organlarining muhim yo'nalishlaridan biridir. Xususan, bu borada Rossiya Federatsiyasi tajribasini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Ushbu davlatda ixtisoslashtirilgan ekologiya prokuraturalari faoliyati yo'lga qo'yilgan.

To'rtinchidan, umuman olganda, prokuratura ekologik muammolarni nazorat qilishda va ularga qarshi kurashishda hamda fuqarolar va tashkilotlarning atrof-muhitga zararli ta'sir ko'rsatganlik uchun javobgar bo'lishini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynamoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Решетникова Т.А., Фролова М.А., Щерба С.П. Полномочия органов прокуратуры государств – участников СНГ: монография / под общ. ред. С.П. Щерба (науч. ред.). М.: Юрлитинформ, 2013. С. 4. (murojaat vaqti: 10.05.2023).
2. Князева Е.Г. Прокурорский надзор в зарубежных странах // Юристъ-Правоведъ. 2009. № 1. (murojaat vaqti: 15.05.2023).
3. Организация и деятельность прокуратур зарубежных стран: учеб. пособие / Какителашвили М.М., Куликова Г.Л.; под ред. Г.Л. Куликовой. – М., Ун-т прокуратуры Рос. Федерации, 2020. – 8 с. (murojaat vaqti: 18.05.2023).
4. Запрудская М. Совершенствование прокурорского надзора за исполнением законодательства // Электрон манба: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/186402/1/135-139.pdf> (murojaat vaqti: 20.05.2023).
5. Malikov F., Boymatov B. Xorijiy mamlakatlarda fuqarolik ishlari bo'yicha prokurorlik nazorati va ijro ish yurituvining o'ziga xos xususiyatlari // "Sud va huquqni muhofaza qiluvchi organlari". 5A-380111-yo'nalish magistrantlarining ilmiy maqolalari to'plami. - T.: TDYUI nashriyoti, 2009. – B. 50. (murojaat vaqti: 19.05.2023).
6. <https://www.politie.nl>, milieu PDF Environmental Crime Threat Assessment 2021 | (murojaat vaqti: 21.05.2023).

7. <https://www.epa.gov/enforcement/flat-chrysler-automobiles-clean-air-act-civil-settlement-information-sheet>
8. <https://www.aklagare.se/en/about-us/specialist-offices/>
9. https://portal.tcu.gov.br/en_us/english/
10. <https://www.cdpp.gov.au/crimes-we-prosecute/environment>.
<https://www.cliffsnotes.com/tutors-problems/Project-Management/47958138--Case-1-Destruction-of-the-ancient-Aboriginal-site-Whos-to/>
11. 国务院关于印发全国生态环境保护纲要的通知2000年11月26日国发38
[Постановление Государственного совета КНР от 26 ноября 2000 г. № 38 «Стратегия по обеспечению экологической безопасности КНР до 2050 года»] / пер. А. Ю. Манцурова // URL: <http://www.gov.cn>
12. Umrzoqov Z., Boronov S. Yaponiyada prokuratura organlari faoliyati yuzasidan ba'zi mulohazalar // "Sud va huquqni muhofaza qiluvchi organlari". 5 A-380111-yo'nalish magistrantlarining ilmiy maqolalari to'plami. - T.: TDYUI nashriyoti, 2009. – B. 34. (murojaat vaqti: 16.05.2023).
13. О прокуратуре Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь, 8 мая 2007 г., № 220-3 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. 2007. № 119. 2/1317.
14. Конституция Российской Федерации: Закон Российской Федерации, 12 декабря 1993 .
15. О прокуратуре Российской Федерации: Закон Российской Федерации, 17 января 1992 г., № 2202-1.
16. <https://helcom.fi/wp-content/uploads/2019/08/Manual-on-prosecuting-environmental-crime-in-the-Baltic-Sea-region-ENPRO-2016.pdf>